

Галина МАЦЮК

МОВОЗНАВЧІ ІДЕЇ ЧЕСЬКИХ УЧЕНИХ І ТЕОРЕТИЧНЕ ПІЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Початок наукового вивчення української літературної мови припадає на перші десятиліття ХІХ ст. і пов'язаний з мовознавчою діяльністю І.Могильницького, Й.Лозинського, Й.Левицького, І.Вагилевича, Я.Головацького. Умови мегасоціуму Австро-Угорщини давали змогу цим дослідникам використовувати лінгвістичні здобутки культурно-історичного ареалу, центром якого був Відень, зокрема робили можливим доступ до наукової практики патріарха славістики Й.Добровського. Посилання на його працю “Institutiones linguae slavicae dialecti veteris” (1822) є в тексті рукописної “Грамматyki ѡзыка Славено-рѣскогѡ” (1824) і в надрукованій у 1829 р. передмові до неї – “Вѣдомѣсть о Рѣскомѣ ѡзыцѣ” І.Могильницького¹. Апелює до поглядів Й.Добровського і Й.Лозинський, який навіть вступ до своєї “Grammatyki Języka ruskiego (mało-ruskiego)” (1846) розпочинає словами з граматики чеської мови Й.Добровського “Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache” (1809): “Якщо відміни в двох або трьох наріччях можна підтягнути під спільні правила однієї граматики, то ці мови не можна вважати різними, незважаючи на різну вимову деяких слів чи їх різне значення”². Я.Головацький у праці “Росправа о ѡзыцѣ южнорѣскогѡ и его нарѣчїахъ” теж враховує підхід Й.Добровського до класифікації слов'янських мов³.

На які ідеї Й.Добровського могли опиратися галицькі мовознавці, розпочавши теоретичне пізнання української літературної мови? Вочевидь, що дослідження цього вченого сприяли формуванню в Галичині думки про власну літературну мову і потребу її цілеспрямованого плекання, яке охоплювало б студіювання, аналіз граматичної структури, лексичного багатства, з одного боку, і розуміння літературної мови як засобу вищого культурного життя – з другого (тобто підкреслювали граматичну кодифікацію як суспільно необхідну). На думку К.Чеховича, праці Й.Добровського привернули увагу до церковнослов'янської мови, до тих ознак, які могли перейняти від неї сучасні вченому слов'янські літературні мови, що починали своє формування; при цьому Й.Добровський учив українських науковців не лише шанувати церковнослов'янську мову, а й з більшою увагою ставитись до рідної, вагомість якої зросла в

¹ Фільольогічні праці Івана Могильницького // Українсько-руський архив. Т.V. Львів, 1910. С.30–31, 104.

² Grammatyka Języka ruskiego (mało-ruskiego). Napisana przez Ks.Józefa Łozińskiego. W Przemyślu. 1846. С.VII.

³ Росправа о ѡзыцѣ южнорѣскогѡ и его нарѣчїахъ, сочинена ѡковомѣ Головацкимъ // Историческій очерк основанїа Галицко-Рѣскои матицѣ и Справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенїа. Составлено Яковомѣ Головацкимъ въ Львовѣ. 1850. С.21–25.

їхніх очах, оскільки авторитетний учений знав староукраїнські літературні пам'ятки⁴.

Для теоретичного пізнання української літературної мови в Галичині першочергове значення мало те, що міркування вченого ставали ґрунтом, на якому в середовищі галицьких дослідників формувались власні теоретичні погляди на літературну мову. Про це переконливо свідчать новаторські для початку ХІХ ст. міркування І.Могильницького про самостійність і окремішність української мови⁵, до яких так і не дійшов Й.Добровський і від ствердження яких почала розвиватися наукова інтерпретація літературної мови.

У своїх працях Й.Добровський вказував на різницю між простонародною та книжною формами однієї мови⁶. Цей підхід надалі буде проявлятися в концепціях літературної мови І.Могильницького, Й.Левицького та Я.Головацького. Таким чином, дослідження Й.Добровського окреслювали своєрідну теоретичну програму формування літературної мови, яка ставала одним із орієнтирів тогочасної кодифікації.

Оскільки граматики чеської мови Й.Добровського була для галицьких мовознавців ще й новим типом джерела, в якому учений “дав взір наукової граматики живої мови, увів у граматичну систему нову часть “словотвір”, попри давні флексію і синтаксу, через що звернув увагу на потребу аналізу живого організму мови, примінив порівняний і історичний метод”⁷, то сьогодні можемо з упевненістю сказати, що система організації матеріалу і методика аналізу Й.Добровського найбільше позначилися на граматиці І.Могильницького, яка в контексті першої половини ХІХ ст. розкриває ознаки літературної форми української мови з допомогою опозиції “книжна форма”, “письмо” – “просторѣчіе устное” та застосування, крім зіставного, ще й елементів історико-порівняльного методу.

У ХХ ст. досягнення чеських мовознавців знову мають певне відношення до кодифікації української мови у зв'язку з теорією літературної мови, яку в 20–30-х роках обґрунтували вчені Празького лінгвістичного гуртка (далі – ПЛГ). Новаторськи впроваджена в розробку питань, пов'язаних з дослідженням чеської літературної мови, ідея функцій дала змогу вченим обґрунтувати нову сутність літературної мови, теорію мовної норми і кодифікації, теорію функціональних стилів. Праці Г.Гавранека, В.Матезіуса, Я.Мукаржовського, Й.Вахека, А.Єдлічки⁸ відображали празьку теорію літературної мови, аспекти якої упродовж наступних десятиліть поглиблювали і розробляли нові покоління учених⁹.

Отож, новий етап взаємодії ідей чеських та українських мовознавців починався з виходом нормативного збірника “Spisovná čeština a jazyková kultura” (Praha, 1932)¹⁰, який і знайомив з канонами теорії літературної мови: літературна мова має свої норми; обов'язкова ознака літературної мови – її зрозумілість; мовознавець може теоре-

⁴ Чехович К. Йосиф Добровський і українська мова // *Slavia*, IX. Praha, 1930. С.697–723.

⁵ Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ // Фільологічні праці Івана Могильницького. С.25–40.

⁶ З історії нашої фільології. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Йозиф Лозинський). Написав д-р Осип Маковей // *ЗНТШ*. 1903. Т.ЛІ. Кн.І. С.24–25, 35–58.

⁷ Брик І. Йосиф Добровський і українознавство // *ЗНТШ*. Т.СХІ–СХІІІ. Праці фільологічної Секції. У Львові, 1925. С.31.

⁸ Празский лингвистических кружок. М., 1967. С.338–556.

⁹ Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск ХХ. Теория литературного языка в работах ученых ЧССР. М., 1988.

¹⁰ Його матеріали увійшли в збірник “Празский лингвистический кружок”. С.337–338, 394–405, 406–431.

тично втручатись у формування норм літературної мови; визначальною є вимога стабільності норм; існує зв'язок слів, граматичних форм і завдань літературної мови (ознаки – інтелектуалізація, автоматизація і актуалізація мовних засобів)¹¹; пізнання норми літературної мови опирається на середню літературну практику за останні п'ятдесят років, стабілізація норм літературної мови відбувається з допомогою нормативного втручання теоретиків-мовознавців; вирішальна роль правопису в кодифікації¹².

Чи були помічені міркування чеських учених у лінгвістичній україністиці відразу після виходу згаданого збірника Празького лінгвістичного гуртка “Spisovná čeština a jazyková kultura”? Для спостереження обрані мовознавчі праці І.Огієнка, оскільки цей український дослідник не тільки був сучасником празьких учених, а й зробив вагомий внесок у розвиток наукових знань про українську літературну мову.

Без сумніву, І.Огієнко знав праці згаданих мовознавців. Так, журнал “Наша культура” (Львів, 1937, кн.10) містить його рецензію “З чеського мовознавства”, в якій згадуються статті Б.Гавранека “Funkce spisovného jazyka” (1929) і “Přispěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských” (1929), надруковані у журналі “Slavia”. Крім того, у статті “Мова народня й літературна” (Рідна мова, 1934, ч.6, с.225–236). І.Огієнко робить посилання на законодавчий у питаннях теорії літературної мови збірник “Spisovná čeština a jazyková kultura” (1932).

У своїх працях дослідник ніколи не оперує терміном “теорія літературної мови” (як це робить, наприклад, В.Сімович), хоч і розуміє необхідність виробленої системи теоретичних поглядів щодо літературної мови (наприклад, пояснюючи внесок І.Франка у розвиток літературної мови, І.Огієнко підкреслює не що інше, як вплив на нього “Драгоманової науки про літературну мову”¹³). Та й уся мовознавча практика І.Огієнка засвідчує, що він зацікавлений у засвоєнні всім українським громадянством унормованої літературної мови, тому й свої погляди на літературну мову розвиває комплексно, порушуючи проблеми історичного розвитку української літературної мови, встановлюючи її сутність в сучасний йому період – як він зазначає, “істоту”. В основному праці І.Огієнка мають нормативно-кодифікаційний зміст (граматики і словники), хоч є твори й теоретичного характеру¹⁴.

Одне з основних положень чеських мовознавців – вимога свідомої теоретичної обробки літературної мови з площини культури мови; такий підхід пояснює “стан відповідної літературної мови”, він “якнайкраще” повинен бути “встановлений і описаний”¹⁵. Саме цей підхід є справою усього життя І.Огієнка. Його власну інтерпретацію “істоти” української літературної мови, тобто її сутність, засвідчують статті про нормування літературної мови на сторінках журналу “Рідна мова” (поряд із статтями про функціонування і розвиток літературної мови), підручники і словники, які фіксують норми єдиної української літературної мови.

Як і вчені ПЛГ, І.Огієнко виділяє роль школи і письменницької практики у виробленні норм єдиної літературної мови. Ще одну подібність у поглядах визначає хро-

¹¹ Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // ПЛК. С.338–377.

¹² Общие принципы культуры языка // ПЛК. С.394–405.

¹³ Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К., 1995. С.183.

¹⁴ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. Варшава, 1930; Чистота й правильність української мови. Львів, 1925; Український стилістичний словник. Львів, 1924; Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних. 1934. та ін.

¹⁵ Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. С.338.

нологізація поняття “мовна практика”, тобто середня літературно-мовна практика за останні п’ятдесят років. На нашу думку, саме цей часовий відрізок першим в українському мовознавстві проголосив І.Огієнко: “з культурним зростом нації безперервно росте й її літературна мова; цей зріст може бути такий сильний, що літературна мова помітно змінюється за кожного покоління, цебто за кожних п’ятдесят літ”¹⁶.

Зацікавлює спосіб теоретичних міркувань про літературну мову у протиставленні “літературна мова – народна”. У відомому Огієнкові збірнику чеських лінгвістів обґрунтування цієї опозиції робить Б.Гавранек у статті “Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura”, Я.Мукаржовський у статті “Jazyk spisovný a jazyk básnický”. Крім того, опозицію роз’яснюють загальні тези збірника, що містили керівні принципи теоретичного втручання у норму літературної мови: “Obecné zásady pro kulturu jazyka”¹⁷. Однак безпідставно стверджувати, що це протиставлення І.Огієнко запозичує у празьких лінгвістів, оскільки в українському мовознавстві вже була власна традиція пояснення – у працях П.Житецького¹⁸, В.Науменка¹⁹, К.Михальчука²⁰. Тому логічно вважати, що, працюючи зі зразками народної мови, займаючись кодифікацією норм літературної мови у своїх граматиках і словниках, І.Огієнко закономірно і самостійно пояснює і розвиває згадану опозицію. Та й саме обґрунтування понять “літературна мова” і “народна мова” у вченого вочевидь інше, ніж у празьких дослідників. Якщо вони звертають увагу на розкриття норми через відношення до узусу, характеру і структури чи то народної, чи то літературної мов, на розкриття тенденцій розвитку норм літературної і народної мов, на функціональну стилістичну диференціацію, на різну усвідомленість і обов’язковість у використанні, то в І.Огієнка дане протиставлення розкривається у соціолінгвістичному ключі – через зв’язок з конкретними носіями, народом й інтелігенцією. Звідси його висновок: “Культурна різниця поміж духовним життям селянства, його інтелігенції завжди є мірилом різниці мови народної від мови літературної”²¹.

І.Огієнко не поділяє обмеження значення народної мови в розвитку мови літературної, що, на його думку, спостерігалось у Східній Україні “чи не за прикладом чеської новограматичної школи”²². Очевидно, подібні міркування з’явилися під впливом характеристики функціональних особливостей літературної і народної мови, даної Б.Гавранеком у згаданому збірнику. Чеський лінгвіст виділяє такі ознаки народної мови: загальноповживаність мовних засобів, недостатня кількість одиниць для позначення спеціальних понять, відсутність спеціальних номінацій, що унеможливує виконання народною мовою функцій літературної. Подібні ж властивості народної мови сприймалися І.Огієнком стосовно “мови окремих одиниць з народу”, але не мови всього народу. “Так, мова окремих селян дуже часто маловарта, нечиста, вбога, але цього не можна сказати про народну мову як цілість:

¹⁶ Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. С.76.

¹⁷ Статті і тези подає збірник “Пражский лингвистический кружок”, див.: Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. С.338–377; Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык. С.406–431; Общие принципы культуры языка. С.394–404.

¹⁸ Житецкий П.И. Старинные воззрения русских людей на русский язык // Киевская старина. К., 1882. Т.IV. С.277–291.

¹⁹ Науменко В. Книжная рѣчь у малороссовъ и русиновъ // Киевская старина. К., 1899. Томъ LXIV. С.134–142.

²⁰ Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь? Киевъ, 1899. С.1–61.

²¹ Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. С.76.

²² Там само. С.77.

але цього не можна сказати про народну мову як цілість: вона завжди багата навіть лексикально, бо чого не має одна одиниця, те знаходимо в другій, чого нема в одній місцевості, те маємо в іншій”²³. Саме виходячи з цього, І.Огієнко дав власне трактування положень Б.Гавранека: оскільки народна мова як цілість – джерело для розвитку літературної мови, то “противне твердження чеських учених, згуртованих у “Празькому лінгвістичному гуртку”, “недоцільне і на фактах не вґрунтоване” (при цьому вказував на збірник “Spisovná čeština a jazyková kultura”, Praha, 1932)²⁴.

Як бачимо, І.Огієнко знав праці чеських вчених. Однак є всі підстави вважати його концепцію української літературної мови самостійною. Вона засвідчує, що у двох різних країнах на різній філософсько-лінгвістичній базі вчені одночасно підійшли до питання теоретичної обробки літературної мови, оскільки саме ця проблема була актуалізована перебігом суспільно-політичних подій і чеського, і українського народів.

З 1950-х років теоретичне пізнання української літературної мови здійснювалось у двох напрямках: 1) у контексті історії української літературної мови; 2) у площині порівняльного вивчення слов’янських літературних мов, що продовжували зв’язок з мовознавчими ідеями чеських учених.

Щодо першого напрямку. Українські дослідники розглядають літературну мову як об’єкт історії літературної мови, що є окремою ділянкою (дисципліною) в мовознавстві²⁵ і яка трактується як наука про закономірності розвитку літературної мови (М.Жовтобрюх²⁶, П.Плющ²⁷). Теоретичне пізнання літературної мови висвітлює органічний зв’язок між проблемами літературної мови і стилістики (М.Пилинський²⁸); окреслює взаємодію літературної мови і територіальних діалектів²⁹; структуру і систему літературної мови в конкретні періоди розвитку (В.Передрієнко³⁰, П.Плющ³¹); особливості норми (М.Пилинський³²) і т.і.

У чеському мовознавстві статус теорії літературної мови з 70-х років змінився: учені вже пишуть про неї як про відносно молоді лінгвістичну дисципліну (К.Горалек³³, А.Єдлічка³⁴). Проблематика теорії літературної мови як самостійної дисципліни у праці чеського дослідника А.Єдлічки “Spisovný jazyk v současné komunikaci” (Praha, 1978) охоплює визначення мовної ситуації, виявлення форм національної мови і їх взаємовідношення; пояснення сутності поняття “літературна мо-

²³ Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. С.78.

²⁴ Там само. С.78.

²⁵ Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга // Л.А.Булаховський. Вибрані праці: В 5-ти т. Т.1. Загальне мовознавство. С.83–84.

²⁶ Жовтобрюх М.А. Зауваження до періодизації історії української літературної мови // УМШ. 1959. № 2, С.57.

²⁷ Плющ П.П. Історія української літературної мови. К., 1971. С.3–5.

²⁸ Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. К., 1976.

²⁹ Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977.

³⁰ Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. К., 1979.

³¹ Плющ П.П. Українська літературна мова другої половини XIX – початку XX ст., шляхи розвитку і специфіка. К., 1958.

³² Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. К., 1976.

³³ Горалек К. О теории литературного языка // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XX. М., 1988. С.21–37.

³⁴ Едлічка А. Литературный язык в современной коммуникации // Новое в зарубежной лингвистике. С.38–134.

ва”; обґрунтування норми і кодифікації шляхом висвітлення загальних положень про базу сучасної літературної норми, її джерела; аналіз поняття “варіантність норми літературної мови”, характеристику різних варіантів; пояснення стилістичної диференціації літературної мови, зокрема класифікацію функціональних стилів, осмислення взаємозв’язку розмовної мови і стилів літературної мови; стилістичну диференціацію літературної вимови; висвітлює мовну культуру і мовне виховання³⁵.

Виокремлення теорії літературної мови в окрему науку в чеському мовознавстві не могло не позначитися на виділенні теорії російської літературної мови як нової самостійної дисципліни з “багатоаспектним об’єктом дослідження, як цілісний комплекс самостійних, але тісно взаємопов’язаних напрямів, об’єднаних різними гранями підходу до літературної мови”, основну роль у становленні якої відіграють праці акад. В.В.Виноградова; учений вивчав співвідношення національної і літературної мови, літературну мову і її склад; принципи виділення її різновидів; встановлення співвідношення між ними і взаємодії; співвідношення літературної мови з мовою художньої літератури; взаємодію книжно-писемних і усно-розмовних різновидів; стабілізацію книжно-писемних мовних засобів; диференціацію літературної мови (усна і писемна форми); співвідношення загальнолітературних і внутрішньостильових норм³⁶.

Різні аспекти теоретичного пізнання літературної мови в українському мовознавстві переконують, що і вони орієнтовані на розкриття системи і структури літературної мови, поняття “норма” і “кодифікація”³⁷.

Окремі дослідники імпліцитно апелюють до ідей чеських мовознавців. Так, М.Пилинський розглядає основні положення про взаємозалежність норм і стилю з площини саме теорії літературної мови, зазначаючи при цьому, що “теорія кожної літературної мови якоюсь своєю частинкою є специфічно-національною, придатною тільки для тієї літературної мови, для якої вона витворюється”³⁸. “З погляду загальної теорії формування національних літературних мов” пояснює В.Передрієнко свій підхід до формування української літературної мови на народній основі у XVIII ст.³⁹. Отож, у конкретних мовознавчих дослідженнях реалізується думка про різні та спільні положення теорії літературних мов, зумовлені вивченням конкретної літературної мови. Це дає підстави стверджувати, що і в українському мовознавстві уже створені передумови відокремлення теорії літературної мови від історії літературної мови. Для “офіційних” підстав бракує лише монографічного дослідження, яке б узагальнило вивчені аспекти теоретичного пізнання української літературної мови, методи і методіку, корпус термінів.

³⁵ Едличка А. Литературный язык в современной коммуникации // Новое в зарубежной лингвистике. С.38–134.

³⁶ Лаптева О.А. Задачи теории русского литературного языка в свете трудов академика В.В.Виноградова // Международная юбилейная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения академика Виктора Владимировича Виноградова. Тезисы докладов. М., 1995. С.191–192.

³⁷ Булаховський Л.А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. Т.1. Загальне мовознавство. С.321–466; Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.; Кобиланський Б.В. Діалект і літературна мова. К., 1961.; Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. К., 1965.; Взаємодія усних і писемних стилів мови. К., 1982.; Русанівський В.М. Староукраїнська і слов’яноноруська мови на тлі розвитку інших слов’янських літературних мов // Мовознавство. 1997. № 1. С.3–11 та ін.

³⁸ Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. С.5.

³⁹ Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. С.3.

Щодо другого напрямку. Теорія літературної мови ПЛГ зазнала подальшого розвитку у зв'язку з появою у 1958 р. статті Б.Гавранека “Charakter a úkoly srovnávacího studia spisovných jazyků slovanských” (Slavia, XXVII, 2, 1958), з якою акад. Л.А.Булаховський пов'язує виникнення як окремої ділянки в мовознавстві “порівняльного вивчення історії літературних мов споріднених (слов'янських) народів”⁴⁰. Теоретичне пізнання української літературної мови завдяки праці Л.Булаховського “Виникнення і розвиток літературних мов” поглиблюється з огляду на використання порівняльно-історичної методики, яка в широкому контексті не тільки слов'янських, а й індоєвропейських мов, дає змогу встановити “типове й індивідуальне у виникненні літературних мов”, хронологічні характеристики періодів їх розвитку, “провідні мотиви при побудуванні літературних мов”; визначення діалектної основи та особливостей усного мовлення і їх ролі у формуванні писемної мови; ознаки “писемної мови як вияву і як фактора інтеграційних тенденцій”⁴¹. Поняття “українська літературна мова” Л.Булаховський відмежовує від понять “письменство”, “словесність”, які є “продуктами організованого слова”, і розглядає їх у контексті історії літературної мови, як він вважає, “відносно молодій ділянці мовознавства”⁴². І хоч Л.Булаховський був ученим-новатором, який чи не першим виділив і обгрунтував “теорію художньої мови” як окрему наукову дисципліну, все ж він не ідентифікує⁴³ системи теоретичних поглядів на українську літературну мову з теорією літературної мови як самостійним вченням або дисципліною.

Теоретичним пізнанням української літературної мови в контексті слов'янських літературних мов займався також Ю.Шевельов, див. працю: “Die ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte”, 1966⁴⁴. Подальше вивчення української літературної мови пов'язане з теорією стандартних мов сербського мовознавця Д.Брозовича⁴⁵, з контекстом провідної славістичної дисципліни, якою, на думку М.Толстого, є порівняльно-історичне слов'янське мовознавство⁴⁶.

Таким чином, у конкретні періоди теоретичної інтерпретації української літературної мови мовознавчі ідеї чеських учених або були для українських дослідників одним із орієнтирів у виробленні власних підходів до аналізу літературної форми (як погляди Й.Добровського), або виникали одночасно з міркуваннями українських вчених (окремі положення ПЛГ і творчість І.Огієнка), або давали імпульс для нового напрямку теоретичного пізнання української літературної мови (стаття Б.Гавранека і дослідження Л.Булаховського). У даний період є всі підстави і в українському мовознавстві окреслити предмет і завдання нової лінгвістичної дисципліни – теорії літературної мови, як це зробили чеські мовознавці у 70-х роках.

⁴⁰ Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга // Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. Т.1. Загальне мовознавство. С. 84.

⁴¹ Булаховський Л.А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. Т.1. Загальне мовознавство. С.321–466.

⁴² Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. С.83.

⁴³ Там само. С.84.

⁴⁴ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів–Нью-Йорк, 1996. С.11.

⁴⁵ Брозович Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод // ВЯ, 1967.

⁴⁶ Толстой Н. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.